

Тетяна РАДЗІЄВСЬКА

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001, Україна
Електронна пошта: t.v.rad@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-2871-2395>

ВЗАЄМОДІЯ МОВОЗНАВСТВА І ЛОГІКИ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА КОЛІЗІЯ СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ: ПОЗИЦІЯ О. О. ПОТЕБНІ

Статтю присвячено темі «лінгвістика і логіка» в історії розвитку мовознавчої думки ХІХ ст. та особливостям її інтерпретації в науковій спадщині О. О. Потебні. У зв'язку з цим подається аналіз наукового контексту першої половини та середини ХІХ ст., підходів до опису мови, зумовлених взаємодією лінгвістики з суміжними науками — логікою та психологією, виникненням шкіл і традицій, які стали джерелом формування поглядів О. О. Потебні на мову та засоби її опису. Показано, що науковий дискурс середини ХІХ ст. позначений методологічною колізією між мовознавством і логікою, спричиненою зближенням мовознавства з психологією та розширенням впливу її ідей.

Безпосереднім об'єктом аналізу в статті є текст підрозділу «Граматика і логіка» з фундаментальної праці О. О. Потебні «Із записок з руської граматики» (1874 р.). Характеристика представлених у ньому аналітичних процедур, способів аргументації та прийомів деконструкції демонструє однозначність позиції вченого. Логіка інтерпретується ним як інструментальний ресурс для здійснення граматичного (синтаксичного) аналізу із вкрай обмеженими можливостями. Такий аналіз, за оцінкою вченого, не має необхідної роздільної здатності. Уживання слова логіка в тексті О. О. Потебні має метонімічний характер і позначає не одну з галузей знань або наукову дисципліну, а інструментарій у структурі лінгвістичного опису. У зв'язку з цим зроблено висновок про те, що справжнім об'єктом критики вченого виявляється діяльність аналогового типу, у межах якої створюється граматичний опис за заданою моделлю, яка не забезпечує адекватності опису своєму об'єктові.

Підкреслюється, що контактування мовознавства і логіки в середині ХІХ ст. має типологічну особливість, зумовлену статусами двох наук у структурі гуманітарного дискурсу. У цей період взаємодіють дві сфери знань, з яких одна, що характеризується тривалою традицією й авторитетним статусом, завершує певний цикл свого розвитку та перебуває в стані стагнації, а друга, навпаки, входить у період активного пошуку свого об'єкта та засобів для його опису. Ця обставина визначає конкретну специфіку взаємодії двох наук у зазначений історичний період.

Ключові слова: історія лінгвістичної думки, О. О. Потебня, мовознавство і логіка, методологія мовознавства, дискурсивний аналіз наукового тексту.

Цитування: Радзієвська Т. Взаємодія мовознавства і логіки як методологічна колізія середини ХІХ століття: позиція О.О. Потебні. Мовознавство. 2026. № 1. С. 23–38. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-346-2026-1-002>

Citation: Radziievskia T. (2026). Vzaemodiia movoznavstva i lohiky yak metodolohichna koliziia sereidyny XIX stolittia: pozytsiia O.O. Potebni. [The interaction of linguistics and logic as a methodological collision in the middle of the 19th century: O. O. Potebnia's position]. *Movoznavstvo*, (1), 23–38. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-346-2026-1-002>

 Стаття опублікована за ліцензією CC BY-SA 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)

Тексти О. О. Потебні залишаються ресурсом, завдяки якому продовжує підживлюватися наукова думка. І при зверненні до них сучасного дослідника, їх читанні виникає стійке враження значної смислової щільності тексту, зумовленої не фактором віддаленості часу написання, не відсутністю так званих загальних слів, а радше багатовимірністю внутрішньої аргументації при розгортанні тексту та енциклопедичним складником, які не знаходять у ньому прямого — вербалізованого — відображення.

Зважаючи на цю обставину, звернемося до теми «лінгвістика і логіка» та її розроблення у фундаментальній праці О. О. Потебні «Із записок з руської граматики» [Потебня 1958a]. Перші два томи цього дослідження побачили світ у 1874 р. Праця була високо оцінена філологічною спільнотою і згодом захищена Потебнею як докторська дисертація. Завдяки своєму зрілому характеру, глибині думки про мову вона стала розглядатися як незаперечний серйозний внесок у розбудову лінгвістичної теорії і поставила Потебню в один ряд із провідними мовознавцями світу. У наступному році за поданням І. І. Срезневського Потебню було обрано членом-кореспондентом Академії наук [Франчук 1985 : 93].

У першому томі «Записок», у вступному розділі, ми знаходимо невеличкий підрозділ із заголовком «Грамматика і логіка» [Потебня 1958b], який привертає увагу в багатьох відношеннях. Маючи вигляд певного вставного параграфа, «тексту в тексті», він містить свої «ключі», що розкривають динаміку роздумів Потебні про мову, його погляди щодо заявленого питання. Зміст підрозділу засвідчує алюзії на тексти, що представляють певні системи поглядів, інтегрованість у наукову традицію, яка складалася в попередні роки. Тому і вивчатися він має як певний етап у розвитку мовознавчої думки, етап, який акумулює його попередні надбання та ґрунтується на них і водночас відображає циркуляцію ідей і понять у загальному полі гуманітарної науки XIX ст.

Відтак розгляд підрозділу «Грамматика і логіка» передбачає звернення до широкого наукового контексту, який формував інформаційне середовище, де відбувалися зародження, становлення й розвиток мовознавчої концепції Потебні. Такий об'єктивно існуючий контекст у науковій свідомості вченого стає фактором впливу на формування індивідуального досвіду — процесу, який поступово здійснюється завдяки різноманітним видам когнітивно орієнтованої діяльності. Ураховуючи зазначене, розглянемо особливості інтерпретації Потебнею теми взаємовідношення мовознавства і логіки та дискурсивного аналізу підрозділу «Грамматика і логіка» з позицій того наукового контексту, який витворювався з кінця XVIII ст., був сформований у середині XIX ст. і являв собою ту епістемічну реальність, у якій працювала думка Потебні.

Науковий контекст середини XIX ст. У XIX ст. тема взаємодії та взаємовідношення з логікою набула для мовознавства особливої актуальності. Актуалізованість цієї тематики пояснювалася пошуками методів для опису синтаксичних структур у ситуації, яка детермінувалася існуючою на той час традицією¹. Мовознавство звично зверталося до апарату логіки — науки,

¹ У дослідженнях розвитку мовознавчої думки знаходимо свідчення про те, що уявлення про невіддільність, нерозривність, відсутність межі, спаяність «думки» і «слова» походить безпосередньо від Арістотеля: «Умовний характер зв'язку між словом і тим, що воно позначає, на думку Арістотеля, ніяк не перешкоджає мові

авторитет якої мав незаперечний характер, науки з ореолом, сформованим ідеями Арістотеля, тривалим періодом існування й розвитку в європейській культурі, з міцними позиціями в історії знання. Тому природно, що в XIX ст. мовознавство (історико-філологічні студії) і логіка сприймалися як науки різних «вагових категорій», а звернення філолога, особливо при аналізі синтаксичних структур, до логіки як до авторитетної науки було цілком закономірним, стандартним і необхідним, воно вписувалося в традицію, створену вченими — сучасниками Потєбні та його попередниками.

Говорячи про логічний (логістичний) напрям, або логіцизм, у мовознавстві першої половини XIX ст., слід згадати передусім ім'я К. Ф. Беккера, автора книги «Організм мови» (перше видання — 1827 р., друге перероблене видання — 1841 р.) [Becker]. Водночас його внесок у розвиток мовознавчої думки XIX ст., як і сама тема логіцизму в мовознавстві, досі отримує в науковій і науково-навчальній літературі поверхове висвітлення: як правило, ми знаходимо лише згадування про цю працю без її аналізу й характеристики [напр.: Амирова, Ольховиков, Рождественский : 373–374; Жлуктенко, Яворська : 127; Зеленько : 107; Ковалик, Самійленко : 107–110; Удовиченко : 41]. Однак слід зауважити, що сама книга являє собою ґрунтовний мовознавчий трактат, вона має більше 600 сторінок, 125 параграфів (в обох виданнях надрукована готичним шрифтом), є працею, в якій автором покроково, з великою послідовністю і методичністю створюється опис німецької мови.

У першій частині в дусі тогочасної німецької філософії розглядаються питання розвитку мови, її впливу на культуру, зв'язок граматики з мисленням і логікою. Далі, параграф за параграфом, автор вибудовує опис, йдучи від нижчих рівнів мови до вищих. Від характеристики звукової будови він переходить до понять та їх утілення в мовних одиницях і розглядає питання словотвору, після чого переходить до синтаксису і подає детальний опис типів речення, їх класифікацію з урахуванням понять логіки. Тут для ілюстрації з'являється матеріал не лише німецької, а й французької, англійської та інших мов. Справді, наскрізною лінією цієї наукової праці виступає ідея зв'язку мовознавства з логікою, яка розглядається, з одного боку, як універсальний орієнтир для створення способів для опису мовних явищ, а з другого — як основа мислення людини, що відображається в мовних формах.

Цей підхід має своє пояснення. К. Беккер, який після закінчення медичного факультету Геттінгенського університету практикував як лікар, з часом захопився мовознавчими проблемами та ідеєю створити німецьку

виконувати функцію повідомлення думки. <...> Арістотель упевнений, що загалом мовлення цілком адекватно передає думку і слугує надійним засобом спілкування між людьми. З тими зі своїх попередників і сучасників, хто, подібно до Горґія, вважає, що думка і мова розділені неподоланою прірвою, Арістотель вступає в пряму полеміку: “Попри думки декого немає різниці між доведеннями, які стосуються слова, і доведеннями, що стосуються думки. Безглуздо вважати, що доведення, які стосуються слова, і доведення, що стосуються думки, не є ті самі, а є різними” (Арістотель. Про софістичні спростування. 10)» [История... : 159].

Внутрішній смисл цих міркувань — у тому, щоб показати принципову єдність (при усвідомленні їх нетотожності) «слова» і «думки» як змісту слова: «Розбіжності між словом і думкою можуть іноді виникнути, проте вони зовсім не є невідворотними. При серйозному та вдумливому ставленні до предмета обговорення розбіжності такого роду завжди можуть бути усунуті» [там само : 159].

граматику для носіїв англійської мови. Цей практично-теоретичний проєкт і був реалізований ним у книзі «Організм мови». І, таким чином, звернення до логіки та її понять є цілком умотивованим як з практичного, так і з теоретичного поглядів. К. Беккер використовував апарат логіки як науки про універсальні закони мислення, яка, очевидно, бачилася чимось на зразок спільного знаменника для всіх мов² і розглядалася як універсальний інструментальний ресурс для опису будь-якої мови, що цілком відповідало його наміру створити німецьку граматику для іноземців. З іншого боку, звернення до логіки ґрунтувалося на теоретичних положеннях В. Гумбольдта і узгоджувалося з тогочасними уявленнями про зв'язок мови й мислення. Можна думати, що під впливом цих обставин сформувався його підхід до опису німецької мови, який пізніше став мішенню для критики Г. Штейнтала, а в історію німецької культури К. Беккер увійшов також і як автор німецької граматики для школи, яка витримала одинадцять видань. Разом з цим, якщо зважати на історію лінгвістичних учень з часів античності, слід сказати, що його підхід відповідав канону — античній концепції речення, в якій поняття речення й судження перепліталися й змішувалися³. К. Беккер своєю працею створив виразний зразок опису мови в межах тривалої мовознавчої традиції, вона знаменувала її фінальний етап.

Однак і в середині, і в другій половині ХІХ ст. «логічна підкладка» (вислів Потебні) для граматики все ще розглядалася як її обов'язковий складник, без якого важко було уявити аналіз речення. Під впливом цього канону, у руслі тогочасних лінгвістичних уявлень виникла «Історична граматика» Ф. І. Буслаєва [Буслаев], яку в історії лінгвістики ХІХ ст. прийнято пов'язувати з логічним напрямом. Створена на замовлення Головного управління військово-навчальних закладів, ця праця мала не лише теоретичне, а й практичне значення: своєю появою вона заповнювала істотну лакуну в освітянській практиці. Вплив «Організму мови» К. Беккера в ній є достатньо відчутним⁴. Наукові реалії середини ХІХ ст. свідчать, що

² Це стійке уявлення, яке пройшло крізь віки, схоже, зобов'язане авторитету Арістотеля: «Як дозволяють нам твердити численні дані, Арістотель виходить з переконання, що мови різняться між собою лише звучанням слів, що внутрішня семантична структура у всіх мов однакова, що загалом ця структура точно відповідає об'єктивній дійсності і нашому про неї уявленню» [История... : 164].

Варіантом формулювання цієї ідеї у ХХ ст. видається зауваження Е. Бенвеніста в його відомій розвідці «Категорії думки і категорії мови», де підкреслюється помилковий характер подібних уявлень: «Той факт, що мова є впорядкованою єдністю, має внутрішнє планування, приводить до пошуку у формальній системі мови зліпка з якоїсь "логіки"», яка є первинною щодо мови [Benveniste]. Знаменно те, що, наголошуючи на хибності таких стійких уявлень, Е. Бенвеніст убачає їхню причину в самій природі мови.

³ Як зазначав акад. В. В. Виноградов, «на ґрунті такого змішування, на засадах античної теорії речення-судження і була створена в ХVІІ–ХVІІІ ст. універсальна схема речення та його членів, яка довго застосовувалася для аналізу речення всіх мов світу» [Виноградов : 255].

⁴ Ф. І. Буслаєв, викладаючи свої погляди на концепцію Беккера (1858 р.), пов'язує його діяльність з періодом становлення лінгвістики як окремої науки та її відокремлення від філології [Буслаев : 570–572]. Висловлюючи виключно критичне ставлення до його підходу («<...> Беккер не зміг визначити справжніх меж між граматиною і логікою <...>»), він зазначає, що «недостатність позитивних фактів систематичний розум Беккера вишукано прикрив загальними висновками абстрактного, логічного змісту» [там само : 572]. Саме в них убачає вчений слабку сторону системи Беккера «як у науковому, так і в навчальному відношенні».

потрібні були чималі інтелектуальні зусилля і робота з матеріалом, аби прийшло усвідомлення того, що конкретна мова є своєрідною структурою зі своїми власними функціональними особливостями.

Загалом, характеризуючи з позицій сьогодення ситуацію у філології середини XIX ст., можна твердити про те, що К. Беккер непрямо, попри власну волю, не докладаючи жодних зусиль, став — як автор зазначеного трактату — тригером формування в полі мовознавчої науки опозиції «логічне — психологічне». Ця опозиція в свою чергу стала чинником, який визначив шляхи подальшого розвитку науки. Важливу роль у цьому процесі відіграла праця Г. Штейнтала (1823–1899) «Граматики, логіки, психологія, їхні принципи та їх взаємовідношення» [Steinthal 1855], у якій головним об'єктом критики став підхід до граматичного опису мови з позицій логіки і безпосередньо зазначений трактат К. Беккера з його послідовним упровадженням понять логіки в лінгвістичний опис. Будучи старшим за Потєбню на 12 років, Штейнталь пережив його й увійшов в історію лінгвістики як представник психологічного напрямку в мовознавстві і послідовник В. Гумбольдта.

Вагоме місце в зазначеній праці займають міркування й судження щодо місця мовознавства в системі наук та його зв'язків з суміжними науками. Розрізняючи науки, спрямовані на пізнання, та науки, спрямовані на оцінку, Штейнталь без вагань зараховує мовознавство до перших, тобто пов'язує мовлення з мисленням та відображенням позамовної дійсності [Звегинцев : 109]. Водночас, виходячи з того, що «мовлення — це духовна діяльність», він робить висновок про те, що «мовознавство належить до числа психологічних наук» [цит. за: Звегинцев : 110], у чому виявляється специфіка ракурсу його бачення, а саме: абсолютизація мовленнєвої діяльності індивіда як єдина емпірична реальність.

Розглядаючи в цій праці класичну для тогочасного періоду тему «мова і дух народу», Штейнталь пише: «Коли ми називаємо мову інстинктивною самосвідомістю, інстинктивним світоглядом і логікою, це означає, що мова є самосвідомістю, світоглядом і логікою духу народу» [Steinthal 1855 : 392]. Тут поняття логіки пов'язується з гумбольдтіанським поняттям духу народу і, звичайно, таке вживання слова уводить від уявлення про логіку як науку, що вивчає універсальні закони мислення. Разом з тим Штейнталь у зазначеній праці писав про логіку і саме в такому — традиційному — розумінні, протиставляючи її граматиці мови. Як зазначав акад. В. В. Виноградов, він відкидав саму можливість постановки питання про співвідношення граматики і логіки, граматичних і логічних категорій, що ілюструє його часто цитована фраза про те, що категорії мови і логіки несумісні і так само мало можуть співвідноситися, як поняття кола та червоного [Виноградов : 257; Steinthal 1855: 221–222].

Уміння дохідливо викладати свої напрацювання, доводити слушність своїх ідей значним конкретним матеріалом, яскраво відображати своє бачення проблеми робило Штейнтала впливовою фігурою тогочасної науки, а його тексти привабливими для читача. Як зразок його стилю викладу

Парадоксальність ситуації полягала в тому, що у своїх синтаксичних побудовах Буслаєв виступає послідовником підходу Беккера і загалом не виходить за межі загальноприйнятого для середини XIX ст. розуміння зв'язку мови й мислення, викладеного в §§106–118 його «Історичної граматики» [там само : 253–268].

наведемо висловлення з однієї з його праць, двотомної історії античного мовознавства [Steinthal 1890–1891], у якому також непрямо відбито його негативне ставлення до логіки: «Пізня грамати́ка греків, візантійська, демонструє таку закостенілість, як жодна інша галузь, у якій діяв грецький розум, якщо не зважати на логіку; у ній є справжній східний затхлий запах (Moder-Luft)» [Steinthal 1891 : 364]. У цій праці середини ХІХ ст. (перше видання — 1863 р.) він, попри історико-мовознавчу тематику, не полишає антитези «психологічного» і «логічного», протиставляє такі поняття, як «психологічна думка» і «логічна думка», і пише про можливість перетворювати висновки, присутні в звичайному психологічному мисленні, у форми висновків логічного мислення (дослівно: «звичайні психологічні думки у форми логічних думок») [Steinthal 1890 : 200].

Це коротке ретроспективне звернення до постаті Штейнталя і його концепції, аналізу якої присвячені сучасні праці з історії мовознавства [Chajim...; Formigari; Patton], розкриває характер того наукового контексту ХІХ ст., в якому формувався Потебня як дослідник мови, і демонструє притаманний цьому періоду стиль роздумів про мову, її походження, показує неоднозначне вживання ключових слів, які ще не отримали статусу термінів, слабку визначеність меж між різними поняттями та їхню аморфність. Характерною особливістю цього контексту стало протиставлення «логічного» і «психологічного» в мові, що потрібно було самому Штейнталю для профілювання специфіки свого — психологічного — підходу до аналізу мов. Своїми популярними працями вчений формував один з напрямів другої половини ХІХ ст., який пов'язаний зі зближенням з психологією та дистанціюванням від логіки.

Позиція Штейнталя, його погляд на мову були близькі Потебні не лише тому, що цей вчений мав авторитет у науковому світі і був автором численних праць, де висловлювалися узагальнюючі думки про мову, які відбивали його бачення лінгвістичної субстанції. Висловлення Штейнталя були близькі Потебні й тому, що для нього, як людини творчої, важливим було розуміння мовленнєвої діяльності в аспекті творчості, як індивідуального процесу мовомислення, в якому народжуються нові думки й нові смисли. Він цінував сам у собі процес зародження певної думки, її розвитку, ходу міркувань, і цей стан свідомості для нього був самоцінним, пов'язаним із натхненням, емоціями, піднесенням духу людини.

Ця особливість Потебні знаходить відображення в стилістиці його праць, про неї ідеться і в спогадах його студентів і сучасників. Наприклад, Д. М. Овсяніко-Куликовський, який слухав лекції вченого в Харківському університеті як вільний слухач, уже після отримання освіти, у своїх спогадах звертає увагу на дивовижну, незвичну і глибоко індивідуальну манеру проведення лекції: «Він не “читав” лекцію навіть у розумінні вільного усного викладу, без “зошита”: він мислив уголос (курсив авторський. — Т. Р.), увесь заглиблений у творчість своєї думки, а слухачі не “вчилися”, а були присутніми при цій творчості, приєднуючись до неї, хто як міг та умів» [Овсяніко-Куликовський : 183]. І далі він зазначає, що «для Потебні вираз “готуватися до лекції” означав лише підготовку до творчості думки на лекції. Ця творчість була почасти повторенням, почасти продовженням його наукової роботи» [там само : 183]. Ці спостереження Овсяніко-Куликовського дають сучасному досліднику чітке уявлення і про психічні схильності Потебні, і про його цінності, пов'язані з певною абсолютизацією творчого процесу,

творчої стихії, його нелюбов до побудови раціоналістичних схем. Ці риси мовної особистості вченого органічно співвідносяться зі змістом його міркувань, викладених у підрозділі «Грамматика і логіка».

«Грамматика і логіка»: погляд О. О. Потебні. Зазначені особливості знаходять відображення вже в першій фразі, з якої починається підрозділ «Грамматика і логіка» з першого тому «Записок»: «Наступне міркування є доволі характеристичним для напряму, який і нині має багатьох послідовників переважно між тими з представників мовознавства, які не стільки самі вивчають мову, скільки навчають її у школах» (с. 67)⁵. Це ініціальне речення, за яким йде міркування з показом невідповідності та відсутності однозначної кореляції між логіко-граматичним підметом та відмінковою словоформою імені, що в аналізі речення давно стало «загальним місцем» і традиційно згадується для демонстрації відмінності між лінгвістикою та логікою, містить у собі відтінок критичності та полемічний запал.

У цьому реченні звертає на себе увагу фрагмент з дісприкметниковим зворотом «<...> для напряму, який і нині має багатьох послідовників <...>» («<...> для направления, и ныне имеющего многих последователей <...>») та акцентно-семантична структура з конструкцією «не стільки самі вивчають мову, скільки навчають її в школах», що становлять два блоки з акцентним виділенням інформації. Обидва фрагменти привносять у висловлення додатковий інформаційний шар, який взаємодіє з очікуваннями адресата. У першому випадку підсилювальна частка і з прислівником нині вносить значення неочікуваного відхилення від норми, того, що «всі чекали, що певна подія не станеться, але вона сталася», тобто фрагмент «і нині має багатьох послідовників» має прочитуватися як «послідовників у нормі не повинно бути, але все ж таки вони з'явилися». У другому випадку (фрагмент з конструкцією «не стільки — скільки») так само акцентується увага на нормі та відхиленні від неї і цей фрагмент стає носієм значення «у нормі представники мовознавства мають вивчати мову, а вони займаються іншим». Варто також зазначити, що мовні засоби обох блоків з акцентним виділенням стандартно вживаються в мовленні для вираження негативного ставлення до факту, про який ідеться, фактично його засудження. Таким чином, перша фраза підрозділу «Грамматика і логіка» має далеко не нейтральний характер, вона передає авторське ставлення до висловленого факту, несе додаткове комунікативне навантаження, а отже, задає тональність тексту в душі полемічного дискурсу. Вона з перших рядків підрозділу розкриває позицію автора.

Після вступних зауважень, лейтмотивом яких виступає думка про те, що «для логіки словесне вираження прикладів її побудов не має значення» (с.68) та посилання на згадану працю Штейнталя, з позицією якого Потебня солідаризується, він переходить до деяких положень, на які прагне звернути увагу і які є засадничими для нього, такими, що не викликають сумнівів. Ці положення стосуються основних мовних одиниць — слова і речення та їхнього співвідношення з термінами, якими оперує логіка. Так, про слово зазначається: «Слово не однією присутністю звукової форми, проте всім своїм змістом відмінне від поняття і не може бути його еквівалентом або вираженням уже тому, що в ході розвитку думки передують поняттю» (с.68).

⁵ Цитати з праці О. О. Потебні тут і далі подаємо в нашому перекладі, сторінки зазначені за виданням: [Потебня 1958a].

Тут тезове висловлення думки про співвідношення слова як лінгвістичної одиниці та поняття як одиниці логіки, квінтесенцією якої є їх нетотожність, абсолютно зрозуміла для сучасного дослідника, лише підкреслює актуалізованість цього питання в мовознавстві ХІХ ст. Проте Потебня не надає тут жодних коментарів, додаткових пояснень своєї позиції, очевидно, вважаючи це питання зрозумілим і з'ясованим.

Звертаючись до речення та його співвідношення з судженням, він, однак, розгортає свою аргументацію з метою показати їх нетотожність у багатьох відношеннях. Його перша фраза також має тезовий характер: «Грамматичне речення зовсім не є тотожним і не паралельне з логічним судженням» (с.68). Він звертає увагу на витоки та походження думки про тотожність, пов'язану з термінологічним аспектом обох наук — з однаковим звуковим образом основних компонентів речення і судження («суб'єкт» і «предикат»), які, утім, мають різне змістове наповнення («<...> значення цих назв у граматиці і логіці різні»).

Розвиваючи свою аргументацію для демонстрації нетотожності речення і судження, Потебня наводить низку мовних фактів та їх інтерпретації в дусі тогочасної науки. Вважаючи, що для логіки в судженні істотною є сполучуваність або несполучуваність двох понять без розрізнення суб'єкта і предиката, він намагається показати, що у формально-логічному відношенні речення «кінь — тварина» («лошадь — животное») та «тварина включає коня» («животное включает лошадь») розглядатимуться як одне судження. Така ригористична інтерпретація, можливо, з елементом карикатури на логіку далі отримує оформлення у вигляді тези: «Категорії предмета та його ознаки не потрібні для логіки, для якої те і друге — лише поняття, сукупність ознак» (с.69). Ця дещо загадкова фраза, очевидно, відбиває індивідуальну авторську інтерпретацію ідеї зв'язку предмета та ознаки предмета в логіці. Схоже, що вона ґрунтується на певному непорозумінні, оскільки одним з давно сформованих, традиційних і засадничих положень у класичній логіці виступає розрізнення предмета та його ознаки [Асмус : 31–34]. Водночас проблема взаємозв'язку речей, ознак та відношень розглядається в логіці в комплексі онтологічних проблем [Уемов : 54–74], і можна думати, що міркування Потебні пов'язані саме з онтологічною площиною.

Доводячи далі нетотожність речення й судження, Потебня на прикладі речення «гримить» («гремит»), — причому поданого в тексті з маленької літери як окреме слово, а не речення, — пише про те, що є випадки, коли певне речення може відповідати не логічному судженню, а лише одному поняттю. Тут наводяться заплутаного характеру аргументи про суб'єкта дії (мається на увазі «грим»), який або належить позамовній дійсності, або належить мисленню та виражає ознаку.

Продовжуючи свої міркування з цього приводу, Потебня пише про те, що «просте речення може відповідати більш ніж одному логічному судженню» (с.69). І розкриваючи сутність цієї тези, він звертає увагу на те, що окремі пари членів речення, такі, як підмет і присудок, підмет і означення, присудок і обставина, присудок і додаток можуть відповідати окремим судженням, у чому передбачає ідеї глибинно-семантичного синтаксису, тих теорій, де розроблялися засади глибинно-семантичного представлення речення у вигляді складної ієрархічної структури з комплексом предикативних підструктур. Ідею подібності до судження Потебня з легкістю переносить на лексичні одиниці і наводить приклади з української мови: 1) «укр. пічкур,

истопник, человек, “курящий” печи; дровітня, место, где “тнут”, рубят дрова», 2) «голубити, ласкать другого, как милуются голуби» (с.69).

Для доведення відмінності між граматиною і логікою Потебня звертається до граматичних категорій, констатує їхню кількісну невідповідність: «Грамматичних категорій незрівнянно більше, ніж логічних» (с.69). З цього він робить висновок про хибність запозичень як з мовознавства в логіку, так і з логіки до мовознавства, що тлумачиться в термінології «підпорядкування» (напр., «<...> підпорядкування граматики логіці <...>»). Такий дослідницький прийом, на думку Потебні, може особливо відчутно позначитися на лінгвістичному описі, у якому можуть бути втрачені важливі особливості досліджуваного матеріалу. Він зазначає: «<...> підпорядкування граматики логіці дається взнаки завжди в змішуванні й ототожненні таких явищ мови, які виявляються різними, якщо приступити до спостереження з однією упередженою думкою про те, що апріорність у спостережних науках, якою є мовознавство, досить небезпечна» (с.69). Це висловлення, в якому зигзаг думки, відображений поліпредикативною синтаксичною побудовою з ускладненими семантичними зв'язками, виводить до теми способів і шляхів наукового пізнання. Цікаво те, що воно має вигляд ремінісценції з критичної праці вчителя Потебні П. О. Лавровського, який у своєму аналізі його праці неодноразово робив закиди щодо схильності до апріорних суджень, не підкріплених необхідним конкретним матеріалом, до певної абстрагованості мислення та підгонки емпіричних даних під апріорі сформовані твердження [Радзієвська : 145–147].

З цього фрагмента впливають принаймні два висновки. По-перше, те, що Потебня, очевидно, переосмислив закиди Лавровського, зважив на них, упевнився в їхній обґрунтованості, а по-друге, те, що тема наукової методології, загалом неблизька Потебні, починає займати певне місце в його роздумах про мову та аналізі мовного матеріалу. Уживання в наведених міркуваннях таких мовних засобів, як спостереження, спостережні науки, апріорність, упереджена думка відсилає до кола понять та ідей, уведених у гуманітарне середовище, до якого належав Потебня, класиками німецької філософії. Підживлюючи тогочасний мовознавчий дискурс, ці ідеї попри їх слабе засвоєння ставали орієнтирами для вироблення методології для молоді науки. У тексті Потебні вони сприймаються як відголосок дискусій щодо способів наукового пізнання в площині «апріорне судження — судження на підставі емпіричного досвіду» (за Кантом, «апріорне аналітичне судження», «апостеріорне синтетичне судження», «апріорне синтетичне судження»). При відстоюванні своєї позиції Потебня тут схиляється до абсолютизації емпіричних даних та суджень на підставі досвіду і знаходить опору в прецедентному (і по своїй суті ідіостилістичному) вживанні слова апріорний як носія негативної оцінки, що в цьому випадку значно схематизує і спрощує сутність наукового пізнання.

Далі Потебня відзначає обмеженість логіки (логічної граматики, у його термінології) для опису мовного матеріалу, отриманого методом спостереження («добытой наблюдением») і фактично солідаризується тут з поглядами Штейнталя й відтворює його висловлення про те, що мови різняться не лише за звуковою формою, але й завдяки тому, що кожна має свою будову думки («строй мысли»), особливості бачення світу, або, за термінологією Штейнталя, «логіку духу народу».

Негативне ставлення до «логічного» загалом і «логічної граматики» зокрема виявляється у формулюванні в подальшому викладі ідеї принципової обмеженості її інструментарію, де щодо логічної граматики застосовується прийом персоніфікації: «Індивідуальні розбіжності мов не можуть бути зрозумілі логічній граматиці, тому що логічні категорії, які нею нав'язуються мові, народних розбіжностей не мають» (с.69). Словосполучення логічна граматика, яке в цьому формулюванні наділяється якостями розумної істоти, здатністю розуміти, може бути інтерпретоване в дусі метонімічного переносу, як засіб на позначення тих учених, хто безпосередньо відстоював ідею застосування понять логіки до опису мовних явищ. Очевидно, саме до них апелює Потебня в подальшому викладі, позначаючи цю неідентифіковану множину вчених словом *многие*: «Багато хто досі дотримується тієї думки, що логіка є дещо на зразок природної історії мислення <...>» (с.69).

Полемічне напруження викладу набирає обертів, і в наступних блоках цього підрозділу знаходимо кілька висловів щодо взаємодії мовознавства з суміжними науками, важливих для окреслення позиції Потебні. Розмірковуючи про предметну область логіки, Потебня пише про те, що логіка порушує власні межі, коли звертається до аналізу тих мовних форм, у які втілюються, за його висловом, «усілякі явища думки». Зрозуміло, що тут маються на увазі ті мовні форми, які не є об'єктом розгляду в класичній логіці (логіці предикатів). Вираження негативного ставлення до логіки як украй обмеженого інструментального ресурсу для мовознавства набуває форми загального судження, яке стосується розвитку наук та способу їх взаємодії і яке не слід тлумачити буквально: «Удосконалення наук відбивається в їх розмежуванні щодо мети і засобів, а не в їх змішуванні, в їх взаємодії, а не в рабському служінні іншим» (с.70). Узагальнений спосіб вираження думки в цьому висловленні притемнює те, що воно насправді має конкретну сферу референції і стосується виключно тих конкретних наук, які обговорюються в підрозділі. І далі Потебня висловлює свої думки щодо комплексу проблем, пов'язаних з об'єктом аналізу в логіці, умовами логічної істини, логічними протиріччями, перевіркою суджень, які виникають при порівнянні цілей і методології лінгвістики та логіки.

Ці міркування вченого, як засвідчив наступний розвиток науки, містять у собі прогностичний складник. Тут у поле мовознавчої науки «на повний голос» вводиться обговорення питання про межі науки та спосіб взаємодії різних сфер знань, що само собою є закономірним для новітнього періоду становлення окремих галузей наукового знання. Зазначимо, що вся історія лінгвістики як науки, пошук у ній методів та об'єктів дослідження відзначалися інтенсивним і плідним контактуванням з іншими науками, а саме питання такої взаємодії було і залишається константою в розвитку лінгвістичної думки. Як правило, його супроводжує проблема меж науки, їх постійне розширення та переформатування, що особливо стосується мовознавства ХХ і ХХІ ст. Текст підрозділу свідчить, що Потебня став одним із перших, хто усвідомив значущість цього питання та його обговорення «по суті» для пошуку ефективних наукових рішень.

Підрозділ завершується блоком, у якому подається формулювання двох ознак — «істотних рис» — логіки, які, на думку Потебні, відрізняють її від інших наук. Розгортаючи свої міркування в площині антитези «логічного» і «психологічного», Потебня знову зосереджується на протиставленні логіки і лінгвістики. Наведемо характеристику першої ознаки логіки в

повному обсязі: «По-перше, вона є наукою гіпотетичною. Вона говорить: якщо подано думку, то відношення між її елементами мають бути такі-то, а в протилежному разі думка є нелогічною. Проте логіка не говорить, у який спосіб ми дійшли до цієї думки, тобто вона не є наукою генетичною, якою є психологія. Напр., у судженні логіка не розглядає процесу говоріння (“процесса сказывания”), а зі свого однобічного погляду оцінює результати процесу, який відбувся. Натомість, мовознавство належить до числа наук історичних» (с. 70).

Уживаючи слово гіпотетична, Потебня, як бачимо, хоче підкреслити значно вищий рівень абстрагованості об'єктів логіки, порівняно з об'єктами лінгвістики. У своїх міркуваннях він зосереджується на обмеженості в логіці погляду на «думку» лише як на результат мисленнєвого процесу, — погляду, в якому не враховується той мисленнєвий процес, що приводить до виникнення судження. У зв'язку з цим логіку вчений протиставляє психології і висновує, що «вона не є наукою генетичною». Використання слова генетична при кваліфікації логіки пояснюється тут бажанням надати цінності ідеї генезису, ідеї діяльності, процесу на протигагу результату процесу, протиставити об'єкти динамічної природи об'єктам статичності. Симптоматично, що лексикону цих міркувань притаманне семантичне зближення слів історичний і генетичний, які в наведеному фрагменті вживаються для вираження ідеї динамічності і виступають майже як синоніми.

У цій своїй позиції Потебня ставить остаточну крапку в наступних міркуваннях, які стосуються безпосередньо мовознавства. Основний недолік логіки він убачає в її однобічності, оскільки вона зосереджується на статичних об'єктах і не зважає на мовленнєву діяльність («процесс сказывания»). І за цим параметром вона протиставляється мовознавству — науці, за тогочасною, дососюрівською, термінологією, історичній. Саму «історичність» Потебня розуміє не лише в дусі діахронії, а й значно ширше — як динамічність, діяльність, у тому числі діяльність духу, за Гумбольдтом, процесуальність, постійний рух, творчість, розвиток. Таким чином, Потебня тут проводить думку не лише про різний характер обох наук — логіки і мовознавства, а й про те, що у них різні об'єкти і в кожній свій шлях.

Друга ознака логіки, яку виділяє Потебня, насправді абсолютно корелює з першою і стосується характеристики «формальність»: «По-друге, логіка є найбільш формальною з наук. Вона судить про будь-яку думку, яка належить до будь-якої галузі знання, оскільки всяка думка припускає однобічну логічну перевірку <...>. Мова є також формою думки, але такою, яка ні в чому, крім мови, не трапляється. Тому формальність мовознавства є речовинною («вещественна»), порівняно з формальністю логіки. Мовознавство, зокрема граматики, аж ніяк не ближче до логіки, ніж будь-яка з інших наук» (с.70).

У цих міркуваннях також ідеться про абстрагований характер логіки та віддаленість її суджень від одиниць, що обслуговують реальні комунікативні процеси та позначають об'єкти позамовної дійсності в них. Стверджуючи, що саме мова надає засоби для оформлення думки як певного змісту, тобто «відповідає» за форму думки, Потебня зосереджує увагу на різному наповненні поняття формальності для логіки і для мовознавства. Попри непрозоре формулювання і відсутність роз'яснення щодо того, який зміст вкладається в поняття речовинності, можна припустити, що тут мається на увазі зв'язок мови з позамовною дійсністю та прив'язка мови до різних форм

життєдіяльності людини. Але зроблений висновок, у якому наголошується на віддаленості мовознавства від логіки, по суті дублює і зміст, і пафос першого його висновку.

Підрозділ «Грамматика і логіка» завершується однією фразою, виділеною в абзац, яка фіналізує викладені в ньому роздуми та має функцію висновку: «Сказане має за мету вказати той шлях, по якому не можна дійти до слушного визначення основних понять мовознавства, який не приводить до пояснення явищ мови» (с.70). За формою це висловлення є визначенням мети розвідки, присвяченої розробленню теми «грамматика і логіка», але за своїм змістом підводить ризику поданому вище викладу. Грунтуючись на запереченні, воно ще раз підкреслює хибність одного з існуючих у мовознавстві підходів до аналізу мовного матеріалу.

Разом з тим ця фраза несе в собі і ширший інформаційний заряд. Вона відбиває пульс тогочасної наукової думки — прагнення знайти точки опори, які б забезпечили адекватність наукового опису своєму об'єктові, драматичні пошуки «правильних» об'єктів аналізу, інноваційне розуміння завдань науки, яка обґрунтовує та пропонує новий дослідницький напрям.

Підсумовуючи розгляд підрозділу «Грамматика і логіка», підкреслимо, що поданий у ньому аналіз ролі понять логіки в структурі лінгвістичного опису відзначається однією важливою особливістю, яка висвітлює однозначність позиції Потебні. У ньому немає жодного аргументу, який би свідчив на користь логічного підходу, як немає спроби вивести холістичну оцінку, яка б урахувала всі «за» і всі «проти» та їх співвідношення з метою наближення до об'єктивної картини. Інструментальні можливості логіки окреслюються Потебнею виключно з наголошуванням на їхньому низькому рівні: «<...> логіка розглядає таку ознаку думки, якої в думці може і не бути» (с.70); «Логіка може бути самостійною лише в тому випадку, якщо її завдання буде поставлене в пошуку умов логічної істини <...>» (с.70); «Логіка повинна запитувати лише про те, чи не містить дана думка протиріч <...>» (с.70); «Логіка не може дати ніякого дороговказу до іншої перевірки цих суджень» (с.70).

Ці тезоподібні вислови зі словом логіка спрямовані на вираження семантики обмежених можливостей, їх недостатності, неадекватності завданням граматичного опису. Іншої тональності у висловах про логіку в зазначеному підрозділі ми не знаходимо, тому загалом його текст має вигляд маніфесту або програмного документу, який ставить всі крапки над «і», чітко визначає позицію вченого.

Водночас, якщо дивитися на цей текст, його зміст і пафос з позицій широкого наукового контексту кінця XVIII і першої половини XIX ст., слід визнати, що критика Потебні була спрямована на практику укладання граматичних описів згідно з існуючою традицією та поглядами на логіку як її основний компонент. Логіка в цих міркуваннях ученого постає багатоплановим поняттям, результатом складних процесів концептуалізації. Для Потебні це поняття, яке акумулює в собі надбання античної філософії і апелює головним чином до структури судження та операцій із судженнями (Арістотелева логіка); уявлення про необхідний зв'язок граматики і логіки на підставі тез про єдність мислення й логіки та єдність категорій мови та категорій думки (картезіанська філософія); асоціації з практикою укладання граматик логічного типу, яка мала численні прецеденти наслідування, у тому числі і трактат К. Ф. Беккера; переконання щодо негативної ролі

логічних понять для опису мови (позиція Г. Штейнталя); протестні настрої проти укладання граматики для «нових мов» (вислів Потебні) з орієнтацією на сформований в Європі канон як єдино правильний. У тексті розглянутого підрозділу створюється (не без елементів відчутної міфологізації) образ логіки, в якому вона постає активною силою, потужним чинником, що впливає на поняттєвий апарат лінгвістичного опису та впроваджує для цього застарілу технологічну модель.

Отже, справжнім об'єктом критики Потебні в підрозділі «Грамматика і логіка» виявляється діяльність аналогового типу: у її рамках здійснюється створення граматичного опису мови за існуючою моделлю, яка, за оцінкою Потебні, не має необхідної роздільної здатності, а її апарату не вистачає засобів для створення опису, адекватного об'єкту. Уживання самого слова логіка в цьому підрозділі має радше метонімічний характер, воно позначає складник текстотвірної діяльності аналогового типу та пов'язаний з ним технологічний аспект створення граматичного опису.

Звернемо увагу і на додаткові висновки, які випливають з розглянутого матеріалу і стосуються як загального наукового контексту, що характеризував середину XIX ст. та формував світогляд О. О. Потебні, так і стану філологічного дискурсу цього періоду, динаміки наукової думки, які в свою чергу відбилися в текстах видатного мовознавця.

Середина XIX ст. постає періодом напруженої взаємодії інтелектів у межах мовознавчого дискурсу, складних комунікативних і пізнавальних процесів, процесів обміну науковою інформацією, сферою формування нових ідей, понять, підходів до опису мовних явищ. Їх сукупність визначає особливості когнітивної еволюції цього історичного періоду. Контактів двох наук — логіки і мовознавства в середині XIX ст. має виражену типологічну особливість. На цьому витку розвитку гуманітарної науки спостерігається ситуація взаємодії двох сфер знань, з яких одна, що характеризується тривалою традицією й авторитетним статусом, завершує певний цикл свого розвитку та перебуває в стані стагнації, друга, навпаки, входить у період активного пошуку свого об'єкта та засобів його наукового опису. Таке «співвідношення сил» визначило конкретну специфіку взаємодії двох наук у зазначений історичний період, а зі зміною цього співвідношення в XX ст. їх контактування набуло іншого характеру.

Проаналізований текст підрозділу «Грамматика і логіка» належить до виразних зразків стилю викладу О. О. Потебні. Він відображає загальну рису всіх текстів ученого — неспівмірність між планом вираження та планом змісту. Особливістю стилю викладу Потебні, яка виявляється при аналізі його праць, є значна смислова щільність його текстів, представлення інформації в неекспліцитному вигляді, у форматі компресії плану вираження, який приймає на себе додаткове навантаження як носій інформації. Це означає, що тексти вченого передбачають спеціальну рецептивну модель, складником якої має бути експлікація змісту, який «стоїть» за планом вираження, з урахуванням широкого контексту, а точніше — різних контекстів як факторів впливу на текстотворення. Одним з найважливіших тут виявляється сам науковий мовознавчий дискурс середини XIX ст., його основні методологічні підходи, ідеї, поняття, лексикон, терміни, способи обміну знаннями та досвідом.

ЛІТЕРАТУРА

- Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики. Москва : Глав. ред. восточ. лит., 1975. 559с.
- Асмус В. Ф. Логика. Москва : Огиз, 1947. 382с.
- Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. Москва : Гос. уч.-пед. изд-во, 1959. 623 с.
- Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения. В. В. Виноградов. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. Москва : Наука, 1975. С. 254–294.
- Жлуктенко Ю. О., Яворська Т. А. Вступ до германського мовознавства. Київ : Вища шк., 1978. 166 с.
- Звегинцев В. А. Психологизм в языкознании. Звегинцев В. А. Хрестоматия по истории языкознания XIX–XX веков. Москва : Гос. уч.-пед. изд-во, 1956. С. 105–143.
- Зеленько А. С. Загальне мовознавство. Київ : Знання, 2010. 380 с.
- История лингвистических учений. Древний мир / ред. А. В. Десницкая, С. Д. Кацнельсон. Ленинград : Наука, 1980. 258с.
- Ковалик І. І., Самійленко С. П. Загальне мовознавство : Історія лінгвістичної думки. Київ : Вища шк., 1985. 215 с.
- Овсяннико-Куликовский Д. Н. Воспоминания. URL: <https://surl.lt/frphpn> (дата звернення: 7.09.2025).
- Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Москва : Гос. уч.-пед. изд-во, 1958а. Т. 1–2. 536с.
- Потебня А. А. Грамматика и логика. А. А. Потебня. *Из записок по русской грамматике*. Москва : Гос. уч.-пед. изд-во, 1958б. Т. 1–2. С. 67–70.
- Радзівєвська Т. В. Проблеми методології наукового дослідження в критико-аналітичній діяльності П. О. Лавровського (на матеріалі розбору праці О. О. Потебні «О мифологическом значении некоторых обрядов и поверий»). Петро Олексійович Лавровський: наукова і науково-критична спадщина. Київ : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2019. С. 135–169.
- Удовиченко Г. М. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних учень. Київ : Вища шк., 1980. 214 с.
- Уемов А. И. Вещи, свойства, отношения. Москва : Изд-во АН СССР, 1963. 184 с.
- Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. Київ : Наук. думка, 1985. 166с.
- Becker K. F. Organism der Sprache. 2 Aufl. Frankfurt am Main : Verlag von Rettembeil, 1841. 603 s.
- Benveniste E. Catégorie de pensée et catégorie de langue. *Les Études philosophiques*. 1958. N 4. P. 419–429. URL: <https://www.jstor.org/stable/20842782> (дата звернення: 10.10.2025).
- Chajim H. Steinthal. Sprachwissenschaftler und Philosoph im 19. Jahrhundert / H. Wiedebach, A. Winkelmann (Eds.). Boston : BRILL, 2002. 283 p.
- Formigari L. Heymann Steinthal. A Psychophysics of Linguistic Forms. 2012. URL: <https://surl.li/kytock>. (дата звернення: 07.09.2025).
- Patton L. Cassirer and Steinthal on Expression and the Science of Language. *Cassirer Studies*. 2015. N 7. P. 99–117.
- Steinthal H. Grammatik, Logik und Psychologie, ihre Prinzipien und ihr Verhältnis zu einander. Berlin: Ferd. Dümmler Verlagsbuchhandlung, 1855. URL: <https://surl.li/ibasam> (дата звернення: 12.11.2025).
- Steinthal H. Der Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern mit besondere Rücksicht auf die Logik. 2 Aufl. Berlin : Ferd. Dümmler Verlagsbuchhandlung, 1890. Bd 1. 374 s.; 1891. Bd 2. 368 s.

Дата надходження до редакції: 05.12.2025

Дата надходження після доопрацювання: 07.01.2026

Дата затвердження редакцією: 09.01.2026

REFERENCES

- Amirova T. A., Ol'hovikov B. A., Rozhdstvenskij Yu. V. (1975). Oчерki po istorii lingvistiki. Moscow: Glavnaya redakciya vostochnoj literatury. [In Russian].
- Asmus V. F. (1947). Logika. Moscow: Ogiz. [In Russian].
- Becker K. F. (1841). Organism der Sprache. 2 Aufl. Frankfurt am Main: Verlag von Rettembeil.
- Benveniste E. (1958). Catégorie de pensée et catégorie de langue. *Les Études philosophiques*, (4), 419–429. URL: <https://www.jstor.org/stable/20842782> (last accessed: 10.10.2025).
- Buslaev F. I. (1959). Istoricheskaya grammatika russkogo yazyka. Moscow: Gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatel'stvo. [In Russian].
- Chajim H. Steinthal. Sprachwissenschaftler und Philosoph im 19. Jahrhundert. (2002). H. Wiedebach, A. Winkelmann (Eds.). Boston: BRILL.
- Formigari L. (2012). Heymann Steinthal. A Psychophysics of Linguistic Forms. URL: <https://surl.li/kytock> (last accessed: 07.09.2025).
- Franchuk V. Yu. (1985). Oleksandr Opanasovych Potebnia. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Istoriya lingvisticheskikh uchenij. Drevnij mir (1980). A. V. Desnickaya, S. D. Kacnel'son (Eds.). Leningrad: Nauka. [In Russian].
- Kovalyk I. I., Samiilenko S. P. (1985). Zahalne movoznavstvo: Istoriia linhvistychnoi dumky. Kyiv: Vyshcha shkola. [In Ukrainian].
- Ovsyaniko-Kulikovskij D. N. Vospominaniya. URL: <https://surl.lt/frhphn> (last accessed: 07.09.2025). [In Russian].
- Patton L. (2015). Cassirer and Steinthal on Expression and the Science of Language. *Cassirer Studies*, (7), 99–117.
- Potebnya A. A. (1958a). Iz zapisok po russkoj grammatike. Moscow: Gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatel'stvo. Vol. 1–2. [In Russian].
- Potebnya A. A. (1958b). Grammatika i logika. A. A. Potebnya. *Iz zapisok po russkoj grammatike*. Moscow: Gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatel'stvo. Vol. 1–2, 67–70. [In Russian].
- Radziievska T. V. (2019). Problemy metodologii naukovogo doslidzhennia v krytyko-analitychnij diialnosti P. O. Lavrovskoho (na materialy rozboru pratsi O. O. Potebni «O mifologicheskomo znachenii nekotoryh obryadov i poverij»). *Petro Oleksiiovych Lavrovskii: naukova i naukovo-krytychna spadshchyna*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Burago, 135–169. [In Ukrainian].
- Steinthal H. (1855). Grammatik, Logik und Psychologie, ihre Prinzipien und ihr Verhältnis zu einander. Berlin: Ferd. Dümmler Verlagsbuchhandlung. URL: <https://surl.li/ibasam> (last accessed: 12.11.2025).
- Steinthal H. (1890–1891). Der Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern mit besondere Rücksicht auf die Logik. 2 Auflage. Berlin: Ferd. Dümmler Verlagsbuchhandlung, 1890. Bd 1; 1891. Bd 2.
- Udovychenko G. M. (1980). Zahalne movoznavstvo. Istoriia linhvistychnykh uchen. Kyiv: Vyshcha shkola. [In Ukrainian].
- Uemov A. I. (1963). Veshchi, svoystva, otnosheniya. Moscow: Izdatel'stvo AN SSSR. [In Russian].
- Vinogradov V. V. (1975). Osnovnye voprosy sintaksisa predlozheniya. V. V. Vinogradov. *Izbrannye Trudy. Issledovaniya po russkoj grammatike*. Moscow: Nauka, 254–294. [In Russian].

Zhluktenko Yu. O., Yavorska T. A. (1978). Vstup do hermanskoho movoznavstva. Kyiv: Vyscha shkola. [In Ukrainian].

Zvegincev V. A. (1956). Psychologism v yazykoznanii. *Zvegincev V. A. Hrestomatiya po istorii yazykoznaniiya XIX–XX vekov*. Moscow: Gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatel'stvo, 105–143. [In Russian].

Zelenko A. S. (2010). Zahalne movoznavstvo. Kyiv: Znannia. [In Ukrainian].

Received: 05.12.2025

Received in revised form: 07.01.2026

Accepted: 09.01.2026

Tetiana RADZIEVSKA

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: t.v.rad@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-2871-2395>

THE INTERACTION OF LINGUISTICS AND LOGIC AS A METHODOLOGICAL COLLISION IN THE MIDDLE OF THE 19TH CENTURY: O. O. POTEBNIA'S POSITION

The paper deals with the theme «linguistics and logic» in the history of the linguistic thought development of the 19th century and its interpretation in the grammar theory of O. O. Potebnia. In this regard, the scientific context of the first half and middle of the 19th century is analysed, as well as approaches to description of language, conditioned by the interaction of linguistics with related sciences — logic and psychology, the emergence of schools and traditions, which became for O. O. Potebnia the source and stimulus for elaborating his conception on language and its description. It is shown that the scientific discourse of this period was marked by the forming of a methodological collision between linguistics and logic caused by the convergence of linguistics with psychology and the growing influence of its ideas.

The direct object of analysis in the paper is the text of the subsection «Grammar and Logic» from O. O. Potebnia's fundamental work «From Notes on Russian Grammar» (1874). The characteristics of the analytical procedures, methods of argumentation and deconstruction techniques presented in it demonstrate the unambiguity of Potebnia's position. The logic is interpreted by him as an instrumental resource for carrying out grammatical (syntactic) analysis with extremely limited capabilities. Such an analysis, according to the scientist, does not have the necessary resolution. The use of the word *logic* in the text is metonymic and denotes not one of the fields of knowledge or specific discipline, but a tool in the structure of a linguistic description. So it is concluded that the real object of the criticism in this case is an analog-type activity, within the framework of which a grammatical description is created according to a given model, which does not ensure the adequacy of the description to the object.

It is emphasized that the contacts between linguistics and logic in the middle of 19th century have a typological feature determined by the status of the two sciences in the structure of humanitarian discourse. During this period two spheres of knowledge interact, one of which, characterized by a huge tradition and authoritative status, completes a certain cycle of its development and is in a state of stagnation, while the second, on the contrary, enters a period of active search for its object and methods for describing it. This circumstance specifies nature of the interaction between the two sciences in this historical period.

Keywords: history of linguistic knowledge, O. O. Potebnia, linguistics and logic, methodology of linguistics, discourse analysis of scientific text.